

РОЗВІДКИ

Олександр Кривобок

●

ЛІБЕРАЛЬНІ ПАРТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1905 – 1907 РОКАХ

Плин бурхливих років ХХ століття згладив імена окремих осіб та великих колективів, які свого часу на політичній сцені видавались авторитетними і перспективними. От і зараз, хоча серед маси історичних видань і публікацій за останні 20 років, здавалось би, можна дізнатися про все що завгодно з минулого рідного краю, все ще трапляються сторінки минулого, не відомі широкому колу громадськості. Та й серед істориків мало знайдеться людей, більш-менш обізнаних з діяльністю місцевих організацій ліберальних політичних партій на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Донедавна небагато що було відомо і про існування українських ліберально-демократичних груп у краї. Лише зовсім недавно за цю тему взялися дослідники¹. А от російські колеги цих партійних об'єднань виявились обійденими увагою. Проте вони якраз були провідними гравцями на політичній арені Лівобережної України, і без висвітлення їхньої діяльності політична історія краю не може бути повноцінною. З'ясування особливостей розвитку загальноросійського ліберального руху на матеріалах Чернігівської губернії дасть змогу повніше висвітлити обставини боротьби політичних сил під час революції, їх вплив на її перебіг та наслідки, доповнить наше уявлення про загальну картину розвитку краю в той непростий час. Притягує увагу ця тема також з огляду на розвиток сучасної партійної системи в Україні, вивчення і реформування якого неможливі без історичної ретроспективи.

Відповідно метою нашої публікації є розгляд обставин виникнення, функціонування та розвитку на території Чернігівської губернії загальноросійських політичних партій ліберального спрямування та їх місця в політичній історії краю під час революції 1905-1907 років. Робота виконана в рамках дослідження регіональних особливостей діяльності політичних партій на півночі Лівобережної України на початку ХХ століття.

Дослідження історії перших політичних партій в Російській імперії розпочалося незабаром після затихання останніх революційних заворушень. Найпомітнішим у той час можна назвати видання проекту марксистських дослідників та публіцистів, близьких до меншовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, яке включало в 3-ому томі аналіз усіх політичних партій Росії². Розділи, присвячені партіям народної свободи, октябристів та суміжних об'єднань, написані досить повно, але на діяльність місцевих структур практично не звертали уваги. Небагато уваги приділяє діяльності місцевих осередків цих партій та їх попередників - земських союзів - і праця І. Білоконського³. Після революції 1917 року існування в Україні осередків кадетської та інших ліберальних партій, хоча і згадувалось окремими дослідниками як українського, так і російського політичного руху, та марно шукати в них детальної інформації. Змінюватися

ситуація почала тільки з 70-х років ХХ ст. з виходом у світ досліджень К.Шацилло, В.В.Шелохаєва⁴ та ін. Однак ці роботи були виконані у чіткому ідеологічному руслі і обіймали територію всієї імперії, що, природно, залишало поза увагою чернігівські землі. Водночас статистика, наведена в них, а також у статті А.Кореліна та ін.⁵, зберігає свою значимість до сьогодні, хоча й потребує уточнення місцевими матеріалами. Що ж до праць з місцевої історії Чернігівщини, то аж до початку 1990-х років нелегко знайти в них навіть просту згадку про існування в краї ліберальних організацій. Це стосується навіть таких поважних видань, як «Історія міст і сіл УРСР», «Історія обласної організації КП(б)У». Лише із здобуттям незалежності ця інформація з'являється в роботах Т.Демченко, В.Онищенко та ін.⁶, зокрема в контексті історії виборних кампаній до Державної думи. Та навіть у виданні, присвяченому історії Чернігівського краю⁷, висвітлюється лише хід виборів, обрання делегатів від кадетської партії та октябристів і зусилля влади вплинути на результати виборчої боротьби. Натомість поза увагою залишилися структура, соціальний склад місцевих партійних організацій, динаміка їх розвитку, місце у політичних процесах революційного часу, ставлення до влади та інших політичних сил, робота з населенням.

На всеукраїнському рівні праць з історії ліберально-демократичних політичних партій маємо більше. У 1992 році захищено дисертацію А.Білоус про кадетську партію в Україні⁸, згодом вийшла стаття О.Старинець⁹. Обидві вони вміщують важливу інформацію про заснування, соціальний склад, напрями роботи чернігівської групи партії кадетів, репресії проти неї. Однак обійдено увагою динаміку розвитку організації, взаємини з іншими політичними силами, владою, органами місцевого самоврядування. Розглядаються питання історії ліберально-демократичних російських партій в українських місцевостях і в «Політичній історії України» та «Нарисах з історії суспільних рухів...»¹⁰, проте знову ж таки без деталізації по окремих губерніях. Мабуть, найвизначнішими на сьогодні дослідженнями партійної історії України даного періоду є дослідження А.Павко¹¹. Тут розглядаються програма, напрями діяльності, загальна чисельність і соціальна база партій октябристів та кадетів, їх головні досягнення та національний фактор діяльності. Та знову ж таки Чернігівської губернії тут стосуються лише поодинокі факти. Подібні недоліки властиві і новішим працям Р.Ветрова і С.Донченко¹². Не можна не зауважити плідну роботу сучасних російських істориків. Однак монографії та дослідження мають, як правило, загальний характер і мало стосуються історії цих об'єднань на місцях. Тому зарубіжні роботи мають для з'ясування розвитку партійних організацій півночі Лівобережжя України переважно теоретичний і довідковий характер¹³. Таким чином, історія діяльності місцевих структур російських ліберально-демократичних партій у Чернігівській губернії ще чекає свого належного і всебічного висвітлення, особливо це стосується дрібних, про які поряд з партіями кадетів та октябристів майже не згадується у дослідженнях.

Джерельна база для роботи досить велика. Сюди перш за все входять документи правоохоронних і каральних органів, зокрема, архів губернського жандармського управління в ЦДІАКУ, меншою мірою - архів Київського охоронного відділення та Південно-Західного охоронного відділення. До найцінніших в інформаційному плані груп документів належать матеріали дізнань, звіти справників та помічників начальника управління у Стародубському і Ніжинському повітах, листування з Департаментом поліції та начальником Київського охоронного відділення. Інша важлива група джерел – повідомлення партійної преси, зокрема газет кадетського напрямку, що висвітлювали життя губернії і, зокрема, вибори до Думи. Цінні факти і спостереження містять публікації та спогади сучасників¹⁴ подій. Частина матеріалів біографічного характеру опублікована уже в наш час¹⁵. Важливу інформацію про зв'язок із центральними партійними органами, а також програму і позицію останніх по урегулюванню місцевого партійного життя вміщують публікації партійних документів як початку ХХ століття¹⁶, так і нещодавні¹⁷.

Офіційні можливості для діяльності партійні організації отримали з виданням знаменитого царського маніфесту 17 жовтня 1905 року, який проголосив громадянські права і свободи для громадян імперії. Втім, підготовка до створення партії прихильників конституційного парламентаризму розпочалась ще влітку на липневому з'їзді земських конституціоналістів та серпневому з'їзді «Союзу визволення» - провідних ліберальних організацій діячів земського самоврядування та інтелігенції. Ці з'їзди обрали комісії для підготовки майбутнього партійного з'їзду, цьому ж питанню присвятив увагу з'їзд діячів земського та міського самоврядування у Москві у вересні 1905 року. Установчий з'їзд партії, названої конституційно-демократичною (далі – кадети або КДП), відбувся у Москві 10-18 жовтня 1905 року. Від самого початку діяльність партії почала спрямовуватись на майбутні вибори до Державної думи, причому сам інститут думи партія спочатку визнавала тимчасовим засобом для досягнення скликання установчих зборів і проведення реформ державного ладу¹⁸. Як влучно зазначив О.Старинець, політичним ідеалом кадетів була парламентарна монархія англійського зразка, в якій панував би принцип «король царює, та не править»¹⁹.

На установчому з'їзді не було представників Чернігівської губернії, вони не добралися до столиці через залізничний страйк. Натомість на з'їзді земських і міських діячів 6-13 листопада 1905 року вони підтримали прихильників партії. І.Шраг, наприклад, пропонував з'їзду вимагати від уряду скликання установчих зборів і реального здійснення обіцяних свобод, звинувачуючи бюрократію у здійсненні контрреволюції; порушував він і питання про визнання української мови²⁰. Поміркованішу позицію пропонував О.Свечин, голова Чернігівської земської управи: стати не правіше і не лівіше маніфесту 17 жовтня і впливати на діючий уряд для швидшого скликання думи. О.Сац, адвокат із Чернігова, виступав за контроль місцевого самоврядування над поліцією і негайне скасування обмежень прав євреїв²¹. Усі троє проігнорували групу А.Гучкова та графа Гейдена, яка стала в опозицію до більшості з'їзду, виступивши за більшу поміркованість і компроміс з монархією. Це й не дивно, адже усі вони були членами «Союзу визволення» або союзу земців-конституціоналістів, на базі яких утворювалась кадетська партія.

Після завершення роботи з'їзду ЦК партії провів нараду з тими делегатами, які до неї увійшли. Від Чернігівської губернії на нараді були О.О.Муханов, О.О.Свечин і В.М.Хижняков, котрі, як сказано вище, не брали участі в роботі установчого з'їзду²². Очевидно, саме тоді О.Муханова обрали до складу Центрального комітету.

У листопаді-грудні того ж року розгорнулася робота по створенню місцевої мережі партії в губернії. Чернігівський комітет партії було обрано на зборах 11 грудня 1905 року²³. Його очолив О.Муханов, секретарем обрали І.Полторацького. Згідно зі статутом, губернський комітет мав право приймати до членів партії, представляти партію на місцевому рівні, утворювати повітові та інші порайонні комітети і визначати їх компетенцію. Губернський комітет обирався на один рік²⁴. На Чернігівщині склад його практично не змінювався кілька років (див.додаток).

Одночасно або незабаром після виникнення кадетської партії (на другому з'їзді на початку 1906 року вона прийняла другу свою назву – Партія народної свободи) почали утворюватися інші партії. Серед тих, осередки яких діяли (хоча б недовго) на території губернії, назвемо такі. Торгово-промислова партія, утворена московськими підприємцями в листопаді 1905 р., виступала за відновлення і дотримання законності і порядку в країні, вирішення усіх найактуальніших для країни питань у Державній думі, а не шляхом страйків і заколотів. Партія проголосила повну підтримку уряду у проведенні в життя начал маніфесту 17 жовтня, виступила проти лозунгу установчих зборів і проти революційних партій²⁵. Її прихильники, пов'язані з купецькими та промисловими колами, зосереджувались переважно у північних повітах губернії.

Більш представлена в краї була партія правового порядку, утворена в Санкт-Петербурзі в середині жовтня 1905 року. Значне місце в ній посідали державні службовці, і однією з головних цілей партії проголошувалась боротьба з

революційним рухом; водночас партія виступала за конституційну монархію і поміркований лібералізм. Програма партії вимагала також розширення місцевого самоврядування, демократизації суду, свободи робітничих союзів, зборів і страйків (у дозволених законом випадках). Місцеві осередки партії в Україні та Білорусі займали, як правило, консервативні позиції, блокуючись із чорносотенними організаціями²⁶.

Партія «Союз 17 октября» сформувалася спочатку на іншій соціальній базі. Її склала меншість з'їздів земських та міських діячів, яка не підтримала радикальні ідеї «Союзу визволення» і виступила за компроміс з урядом на основі свобод, проголошених маніфестом. До неї приєдналися представники торгово-промислової буржуазії, відомий представник яких А.Гучков з 1906 року очолював партію. Організаційно «Союз 17 октября» задумувався як об'єднання усіх партій центру, тому його статут допускав паралельне членство в інших партіях та організаціях. Місцеві організації партії користувалися широкою автономією, могли навіть самостійно обирати своїх союзників на виборах²⁷.

Нарешті, уже після розпуску I Думи, виникла партія мирного оновлення, яка теж мала на Чернігівщині нечисленних прибічників. За програмою і намірами ця група займала проміжне становище між кадетами і правішими ліберальними партіями, виступаючи за глибоке реформування держави, але законним шляхом.

Доречно зауважити, що в реальній політичній діяльності місцеві організації партій, які традиційно історики і політологи відносять до ліберального напрямку, за два роки революційних хвилювань ніколи не становили єдиного табору і жодного дня не були союзниками. Причини цього рельєфно розкриті у відкритому листі лідера октябристів А.Гучкова, опублікованому ним у 1906 році. Він писав, що «наші політичні угруповання визначаються на даний момент не стільки внутрішнім змістом партій, їх програмами та завданнями, скільки зовнішнім фактом того чи іншого відношення до революції, до революційного способу боротьби, до революційних організацій»²⁸.

Нерідко діяльність місцевих ліберальних об'єднань започатковувалася саме потребою протидіяти насиллю революційних організацій. Цікава ілюстрація цього - обставини виникнення осередку партії правового порядку на залізничній станції Сновськ. Більшість керівництва станції співчувала революційному руху. За допомогою своїх прихильників помічник начальника депо І.Полтавцев, який давно вів революційну агітацію, організував страйк і численні сходки (примусові для всіх робітників) в депо у жовтні 1905 року. Отримання маніфесту 17 жовтня страйкарі святкували як військову перемогу і заявляли, що «если мы получили этот манифест, то все остальное мы вырвем из зубов и горла»²⁹. Робітникам, які не погоджувалися із революційними діями, погрозували смертю, деякого побили. Після деякого перепочинку 9 листопада страйковий комітет знову зібрався (за ініціативою Петербурзької ради робітничих депутатів та спілки залізничників) страйкувати проти оголошення військового стану в Царстві Польському. Втомлені страйками машиністи звернулися до Полтавцева із проською припинити сходки «и вообще не толковать со служащими, в которых каждый завтрашний день есть вопрос жизни, о политике, нам нужна мирная жизнь дома и на службе, какое дело железнодорожным служащим до военного положения в царстве Польском», на що той відповів, що «вот уже первой забастовкой вырвали манифест, а второй сделаем то, чего вы не понимаете, военное положение в Польше не так важно»³⁰. У такій безальтернативній ситуації незгодні робітники (мабуть, за порадою місцевих жандармів, які зраділи нагоді відновити контроль над бунтівним депо) утворили власну партійну організацію правового порядку і подали губернатору список із 9 осіб, яких просили звільнити за революційну діяльність. Чисельність осередку на початку зими жандармські джерела обчислювали в 70 робітників³¹. Так чи ні, але коли 8 грудня комітет союзу залізничників вирішив знову підняти страйк, група членів партії правового порядку з 40-50 осіб, очолених унтер-офіцером Коваленком і на цей раз озброєних палицями, ножами і револьверами, виступила

проти революціонерів, і невелике зібрання з 40 осіб, влаштоване комітетом, постановило страйк не проводити³².

Ставлення представників державної влади до політичних партій визначалось двома суперечливими обставинами: з одного боку, необхідно було виконувати маніфест і забезпечувати права і свободи громадян, ним проголошені, а також готувати вільне волевиявлення громадян на проголошених навесні виборах до думи. Ця правова ситуація була новою для державного апарату, який звик ставитися до громадськості лише як до контрольованого об'єкта опіки. З іншого боку, в країні тривали революційні заворушення, які супроводились терором проти влади, організованими повстаннями на флоті і в містах та стихійним селянським рухом, який охопив восени 1905 року Чернігівську губернію. Ця ситуація вимагала рішучих дій, тому ще з листопада 1905 року губернія перебувала у стані посиленої охорони. Ці обставини з необхідністю диктували для управлінських і правоохоронних органів потребу протидіяти партіям, які співчували революції, і підтримувати партії, що підтримували порядок.

Найпоказовіше цю суперечливість виявляє такий випадок. Судячи із спогадів В.М.Хижнякова, десь у кінці вересня-жовтні 1905 року на виконання постанови земського та міського з'їзду 12-15 вересня у Москві, який для проведення виборів до думи постановив створити систему виборчих комітетів від центрального до повітового рівня, в Чернігові відбулася нарада в доміві О.Муханова. На нараді було 45 осіб, в основному земські гласні, представники різних політичних поглядів (головою обрали М.В.Красовського, майбутнього октябриста). Під час наради в будинок двічі (!) з'являлась поліція з вимогою губернатора розійтись. Обидва рази їй заявили, що збори цілком законні, і поліція так і не наважилась перешкодити їх проведенню³³.

Партію кадетів взагалі правоохоронні органи імперії вважали лівою і в таблиці найважливіших партій Росії ставили її в одному ряду із соціалістами. Тому ця найпотужніша з ліберальних течій краю одразу потрапила під жорсткий прес імперської бюрократії. 12 грудня 1905 року звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетів І.К.Імшенецького, згодом арештовано двох учасників комітету. Та, незважаючи на протидію влади, саме кадетська партія з-поміж інших ліберальних сил була у найвигіднішій позиції для політичного маневрування. З одного боку, вона діяла законно (хоч і не була зареєстрована, але цей недолік проявив себе пізніше); утворилась не з нуля, як її конкуренти справа, а на базі вже існуючих осередків «Союзу визволення» і земських конституціоналістів, а отже, мала готові ініціативні кадри з певним політичним досвідом³⁴; нарешті, мала серйозний вплив у земських і міських органах самоврядування (О.Свечин був головою губернської земської управи, О.Муханов – колишній губернський предводитель дворянства). Крім того, лідери місцевої організації кадетів, що були багатими поміщиками, фінансували її діяльність; це робив, за відомостями жандармів, О.Муханов³⁵, а також О.Свечин, який, володіючи майже 7 тис. десятин землі, виділяв гроші і для ЦК партії³⁶. З іншого боку, її жорстка і постійна критика влади, підтримка революційного руху і курс на широкі соціальні реформи (нехай і демагогічний певною мірою) завоювали для неї авторитет серед значної частини суспільства, налаштованої радикально і незадоволеної правовим свавіллям та соціальними проблемами.

На жаль, нам бракує інформації для з'ясування деталей розвитку інших ліберальних партій на Чернігівщині. Дані джерел дуже уривчасті. Відомо, що на лютий 1906 року вже діяв губернський комітет партії октябристів. Однак на першому з'їзді партії октябристів у лютому 1906 року, крім М.Савицького, жоден делегат від Чернігівщини не виступав, а це наводить на думку про слабкість їхньої місцевої організації в той час.

Приблизне уявлення про поширення в губернії партійних осередків дає оприлюднення результатів проміжних етапів виборчих перегонів. Помітним партійним центром виступив Глухів. Як лідери місцевої організації партії народної

свободи згадуються в пресі навесні 1906 року О.Бургов, М.Філоненко-Бородич та П.Трохименко³⁷. На початку березня уже діяла тут і організація октябристів, яку очолював П.Дорошенко. Від неї виборщиками було обрано М.Амосова та Боханова, балотувались Кучеренко, Конопелько, Маринич. Глухівська парторганізація октябристів була найбільшою в губернії – 150 осіб, за даними В. Шелохаєва³⁸, хоча, можливо, така кількість була досягнута уже під кінець 1906 року. Окрім того, на з'їзді землевласників повіту обрали виборщиком М.Неплюєва від партії мирного прогресу, але швидше за все як приватну особу, тому що про існування партійного осередку нічого невідомо³⁹. Кадетський осередок у Городні представляли на виборах С.Ренчицький та А.Чорний⁴⁰, городнянським гласним вважався також кадет М.Могилянський; за інформацією В.Шелохаєва, навесні 1906 року він нараховував 26 членів⁴¹. Очевидно, був такий і в Козельці, від якого обрали виборщиками кадетів А.Марголіна та М.Левицького, до кадетів належав також обраний виборщиком Іван Висувень із с. Вороньків⁴². Відомо також про існування тут групи прихильників партії правового порядку, яку представляли Городько, Красовський, Чекал (не були обрані)⁴³. У Суразькому повіті кадетами названі обрані міщанами в Клинцях М.Соболев і М.Федотов⁴⁴, а також обраний від міщан Суража Лев Певзнер (мабуть, завдяки голосам одноплемінників-євреїв, що складала половину жителів міста). У Новгороді-Сіверському до кадетів належав міський голова В.Жадкевич. Вірогідне також існування партійної групи кадетів у Конотопі, де були обрані від міста члени партії Рубісов та Кандиба, а від землевласників повіту Дементьев та Андрієнко⁴⁵. Майже перемогли кадати і в Сосницькому повіті, де провели двох виборщиків від землевласників і двох – від волосних сходів селян. Можливе існування кадетських груп у Мглинському повіті, де були обрані Х.Сапоненко та М.Веріго, останній приєднався до партії пізніше⁴⁶. Серед цих місцевостей лише в Суразькому повіті конкуренцію партії народної свободи склали октябристи, що провели до виборщиків М.Іскрицького, М.Калиновського та І.Петена⁴⁷. Існували групи цієї партії весною 1906 року також у Сосниці, Козельці, Новозибкові⁴⁸. Що ж до кадетських організацій, то, крім організацій у Городні, Глухові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, які вказував В.Шелохаєв, з вищенаведеного очевидно існування партосередків у Козельці, Клинцях (можливо, і в Суражі), Сосниці, Конотопі. Мабуть, існувала кадетська група і в Ніжині, оскільки жандармські донесення повідомляли про висунення єдиного списку кандидатів від КДП на виборах уповноважених від міських виборців у лютому 1907 року⁴⁹. Т.В.Локоть вказував також на існування кадетського партосередку в Борзні.

Таким чином, партійні групи ліберального напрямку і їх вплив на вибори в березні 1906 року ми спостерігаємо в більшості повітів губернії, окрім Кролевецького, Погарського та Остерського. Водночас, як можна бачити за результатами виборчої кампанії, більшість груп населення краю ще слабо була охоплена партійним впливом. Найбільша партійна диференціація спостерігалась у групі міських виборців (серед 33-х 16 партійних). Помітно менша вона в групі землевласників і майже відсутня серед селянських виборців. Втім, якщо детальніше придивитись до обраних виборщиків, то ситуація буде ще невтішнішою. Так, серед партійних виборщиків, обраних землевласниками, ми можемо побачити М.Калиновського – голову земської управи, М.Веріга – земського начальника, М.Амосова, М.Савицького та Т.Локотя - гласних губерньського земського зібрання. Дуже сумнівно, що ці особи були обрані завдяки партійній підтримці та пропаганді. Більшу роль відіграла їхня близькість до виборців та авторитет попередньої діяльності. Те ж саме можна зауважити і щодо багатьох кадетів та октябристів, обраних міськими виборцями: фактор особистого авторитету явно посприяв в обранні В.Жадкевича, міського голови в Новгороді-Сіверському, голови земської управи П.Кандиби, місцевих лікарів Рубісова та Левицького. Не можна, звісно, вважати цей фактор визначальним, але він відіграв помітну роль. Особливо він виявив себе у Чернігові, де всі три кадетські кандидати – адвокат І.Шраг, голова

губернської земської управи О.Свечин та колишній губернський предводитель дворянства О.Муханов зібрали на порядок більше голосів кожен, ніж їхні конкуренти⁵⁰.

Партія народної свободи та її поодинокі союзники, прихильні до ідей поміркованого соціалізму (трудовик Т.Локоть, народний соціаліст Н.Вовк-Карачевський), упродовж революційних років утримували значний вплив на діяльність органів місцевого самоврядування, особливо земства. Останнє було тим більш актуальним, що на земських управах лежав обов'язок складати списки виборців на виборах до Державної думи. Однак на відміну від 1905 року цей вплив уже не був домінуючим, і в ряді повітів, а також серед гласних губернського земства поступово набирали сили октябристи та їх прихильники. Вперше ця тенденція проявилась, коли до Державної ради Російської імперії від губернського земства 22 березня 1906 р. було обрано відомого діяча партії октябристів М.В.Красовського. За нього подали 35 голосів проти 27, тоді як за кадетських лідерів О.Муханова - 33 проти 29, О.Свечина - 30 проти 32⁵¹. Результат доволі несподіваний, оскільки той самий склад зібрання довірив пост голови управи О.Свечину. Новий склад губернських зборів у грудні 1906 року знову запропонував очолити управу О.Свечину, але той відмовився, і головою управи обрано октябриста М.Савицького. Останнього було переобрано на цей пост і в грудні 1907 року, причому абсолютною більшістю голосів (51 проти 6)⁵².

Вплив членів КДП на губернське земство став ще раз очевидним, коли 7 грудня 1906 року 23 гласних запропонували послати П.Столипіну телеграму з осудом політичних убивств (терору, інакше кажучи) і співчуття з приводу порятунку його від небезпеки (було підірвано дачу прем'єр-міністра). Наступного дня ця пропозиція зустріла опір, і на закритому голосуванні 32 голосами проти 20 її було відхилено⁵³. У 1907 році з наростанням реакції губернське земство схиляється далі на бік правих; так, 2 червня 1907 року більшість зібрання затвердила і послала з приводу замаху на імператора телеграму з вираженням йому «чувства верноподданической любви и преданности»⁵⁴.

Члени КДП обіймали пости міських голів у Клинцях та у Новгороді-Сіверському. Значний вплив мали кадети і у міській раді Чернігова. Гласними думи були І.Рашевський, О.Сац, І.Шраг – члени КДП⁵⁵, а загалом кількість прихильників партії становила близько половини гласних.

До слова сказати, саме під час перебігу змагання за пост міського голови виявились розходження всередині Чернігівського комітету партії. Радикальніша частина намагалася провести на пост голови популярного і відомого своєю прихильністю до революційних ідей В.Хижнякова. Цей задум був близький до здійснення. В.В.Хижняков зібрав найбільше (24) голосів як кандидат, а його головний супротивник, лідер консервативної частини міської думи Тудоровський, лише 16. Однак на голосуванні за Хижнякова голоси гласних поділилися порівну: 21 проти 21. Голосували двічі, але провести не вдалось. У другому турі виборів 23 голоси отримав А.Верзилов, і решта зняла кандидатури⁵⁶. Новий голова брав участь у партії народної свободи, проте на засіданні думи 14 червня 1906 р. заявив, що його членство в українських гуртках і в КДП визначають його ставлення до політичних подій, але діяльності міської думи не стосуються, окрім хіба що виняткових випадків⁵⁷. «Десна», видавцем якої був В.Хижняков, неодноразово критикувала міську думу за її байдужість до громадсько-політичного життя в імперії. Однак А.Верзилов дотримувався до влади суворої лояльності.

Новий етап політичних баталій відкрився у міській думі восени 1906 року під час обрання секретаря. Двічі на цю посаду від правих балотувався П.Добровольський, уже хотів відмовлятися, однак за третім разом його обрали (завдяки відсутності на зібранні 7-и гласних лівого спрямування)⁵⁸.

Не було єдиної позиції серед губернської організації кадетів і в національному, зокрема українському питанні. Більшість її активу виступала за врахування національних домагань української інтелігенції. Це стосується не тільки І.Шрага і

ще кількох осіб, котрі одночасно були членами Української радикально-демократичної партії, а отже, виступали за автономію українських земель. Прихильно до українських домагань ставився О.Свечин. Він підкреслював на зібранні української думської громади, що існує значна різниця між світоглядом українців та росіян, і український народ в імперії має посідати особливе місце⁵⁹, виступав на засіданнях українського клубу, публічно висловлював свої переконання у необхідності перебудови державного устрою імперії на засадах автономії національних груп⁶⁰. Підтримувала увагу до українського питання кадетська газета «Десна», а потім і «Утренняя заря», які у травні-червні 1906 року присвятили ряд статей дискусії з цього приводу. Водночас з обережністю до українських планів поставився М.Імшенецький, який підозрював, що українська національна група в думі може перетворитись у націоналістичну, і виступав проти національних груп, побоюючись вливання в їхні ряди консерваторів та реакціонерів. Він вважав головним засобом вирішення національних проблем демократизацію Росії⁶¹.

Втім, українське питання на той час навіть для місцевих членів партії народної свободи було тільки теоретичним. Про це свідчить те, що під час виборів послів до Державної думи 12-13 квітня 1906 року в Чернігові кадети, у тому числі навіть І.Шраг, говорили майже виключно про питання податків, землі і політичних свобод. Єдиний, хто згадав на цих зборах про автономію України, був О.Бабич⁶² – майбутній член трудової групи у I Державній думі.

Після сплеску активності під час виборної кампанії діяльність чернігівської групи кадетів затихла. На початку липня 1906 року вони спробували її активізувати. «Утренняя заря» опублікувала доповідь на загальному зібранні місцевих членів партії, в якій окреслювались шляхи реалізації резолюцій 3-ого з'їзду партії народної свободи. Серед головних завдань, поставлених Чернігівським губернським комітетом, були такі. По-перше, утворення повітових, а по змозі і дрібніших органів партії (очевидно, на той час ще не в усіх містах діяли кадетські комітети). Саме такі комітети повинні були реалізувати на місцях завдання партії, особливо у виборчій кампанії, а не загальні з'їзди уповноважених виборщиків. Значну роль повинна була відіграти преса, особливо місцева «Утренняя заря», яку місцеві комітети мають підтримувати «всеми способами». Для безпосередньої пропаганди програмних ідей партії необхідно відкрити політичні клуби, перш за все у Чернігові, а доки їх немає – проводити публічні лекції, читання рефератів, мітинги. Головною ж метою діяльності місцевих комітетів партії є залучення до її лав селян та сільської інтелігенції. При цьому підкреслювалась необхідність законних способів діяльності, яких вимагала ідеологія партії.

Важливо зауважити, що не маючи змоги охопити своєю пропагандою все населення, кадети поставили завдання якнайширшого використання у власних цілях громадських організацій. «Надо помнить, что всякое легальное и открытое общество, оппозиционно настроенное, неизбежно принимает нашу партийную тактику; следовательно, наше влияние в открытых обществах должно быть значительным,» - відкрито заявляв на сторінках газети кадетський комітет⁶³. Така позиція не була новою. Один із кадетських авторів «Десни» ще раніше підкреслював, що хоча профспілки об'єднували прихильників різних політичних позицій, але відіграли у 1905 році важливу політичну роль⁶⁴. Тепер же членам партії народної свободи рекомендувалось звернути пильну увагу на споживчі та кредитні спілки, союзи вчителів, професійні спілки земських, міських та медичних службовців і навіть чисто просвітницькі об'єднання, як от ліга освіти або «Просвіта», адже маючи свою мережу по території губернії, ведучи культурну роботу (навіть в організації читальень та бібліотек), «такіе общества попутно играли бы крупную политическую роль». Головною ж перспективою в роботі місцевих комітетів мали бути майбутні вибори до органів самоврядування та підготовка до можливого переобрання Державної думи на загальних, рівних і прямих виборах, тобто на основі 4-членної формули (розпуску Першої думи ніхто не очікував)⁶⁵.

Втім, справи кадетського комітету не йшли гладко. Незважаючи на багате спонсорвання, грошей на широку програму діяльності не вистачало. У зв'язку з цим місцевий комітет запропонував у кінці червня 1906 року змінити статут чернігівської організації і зобов'язати її членів платити додаткові членські внески, окрім щорічних 60 копійок на користь ЦК партії. Внески мали залежати від заможності: 60 коп. - для осіб з річним прибутком до 300 рублів, 0,5% від доходу - для осіб з прибутком від 300 до 1200 рублів і 1% доходу платили ті, що мали прибуток від 1200 рублів⁶⁶.

Фінанси були особливо потрібні для видання і поширення партійної літератури. Щоправда, масштаби розповсюдження останньої поступалися поширенню агітаційних матеріалів есерів та есдеків. У той же час це була одна з основних форм пропаганди ідей кадетів серед мас, яка не припинялась і в період роботи Державної думи, оскільки партія народної свободи популяризувала свою думську діяльність серед населення. Окрім передплати партійних видань, практикувались способи надсилання кадетських газет поштою населенню, необізаному з роботою партії. Так, 30 травня 1906 року ніжинський поліцмейстер рапортував, що мешканцям передмість Ніжина надсилаються без їх відома газети «Щит», «Весть», «Мирския весті», «Общество», «Правда Божия»⁶⁷. Траплялось також, що передплатникам видань, прихильних до кадетів, надсилались програми і відозви партії як безоплатні додатки. Такий випадок відомий у Семиполках у грудні 1905 року⁶⁸. Поширювали літературу і праволіберальні партії. Так, одна поміщиця з Чернігівського повіту влітку 1906 року виписала на 7 рублів для поширення відозви і брошури октябристів і партії правового порядку⁶⁹.

Дещо гірше стояла справа безпосередньої агітації, особливо серед широких мас населення. В умовах режиму посиленої охорони адміністрація губернії суворо обмежувала діяльність кадетської партії, а публічні зібрання, як правило, не дозволяла. Весною 1906 року, коли фактично між кадетською думою і урядом розгорнулось змагання за владу, адміністрація блокує всі спроби законного і незаконного поширення відозв і матеріалів партії народної свободи і навіть забороняє зустрічі окремих депутатів думи з виборцями, щоб не допустити провокування заворушень на підтримку діяльності думи. Наприклад, у Городні арештовано безпартійного вчителя М.Шершня, що збирав підписи під адресою за зміну уряду на уряд, сформований думською більшістю, при цьому конфісковано кадетські програми і відозви⁷⁰.

Після розпуску Першої думи друга половина 1906 року для кадетів, як і для їх ліберальних конкурентів, з котрих реально були представлені в губернії лише октябристи, партія правового порядку та партія мирного оновлення, пройшла під знаком підготовки до нової виборної кампанії, яка знову відтягнула практично всі партійні сили. Кадетська партія на цей раз опинилась у важких умовах. Вона отримала кілька дошкульних ударів з боку влади. Перш за все, було закрито «Утреннюю зарю» (з губернії вислали І.Іванова, видавця і редактора газети, члена КДП), і відновити видання партійного органу чернігівському комітету уже не вдалось. По-друге, уряд прийняв закон про заборону державним чиновникам бути членами політичних партій, незареєстрованих в офіційному порядку. КДП такою не була, а тому довелось змиритися і вести боротьбу лише проти домагань губернатора вийти з партії працівникам органів місцевого самоврядування⁷¹. Проти окремих членів КДП жандармами було заведено дізнання або й арештовано за поширення партійних видань⁷² або за антиурядову пропаганду. Правда таких випадків було небагато, і більшість таких дізнань було незабаром закрито за відсутністю складу злочину⁷³. Натомість з 1 листопада виходить газета «Черниговское слово». Вона не мала яскраво партійного характеру, як кадетські газети, оскільки пропагувала і висвітлювала діяльність усіх правих і праволіберальних сил – від партії мирного оновлення до Союзу руського народу.

Спірним і досі є питання про кількісний склад ліберальних партійних організацій. Причиною цього є загибель документації місцевих партійних комітетів

у вирі революційних та військових подій ХХ століття. Дуже приблизно можна оцінити в 100-150 осіб кількість прихильників партії правового порядку, врахувавши сновську організацію, осередок у Козельці та можливих прихильників в інших повітах. Свій пік популярності ця організація мала, як відомо, взимку 1905-1906 років, а після розколу на партійному з'їзді її чисельність пішла на спад. Наприкінці 1906 року ця партія фактично зливається із «Союзом 17 октября» в рамках єдиної організації. Можливо, саме за рахунок цього октябристи перевищили за кількістю конкуруючу кадетську організацію. За підрахунками І.Кисельова, А.Кореліна та В.Шелохаєва, під час революції 1905-1907 років в Чернігівській губернії діяли 5 партійних організацій октябристів, які сукупно налічували 450 членів⁷⁴. Швидше за все, дослідники опирались на дані більш ранньої статті В.Шелохаєва 1987 року, таку ж кількість (450) подають Р.Ветров та С.Донченко у своїй монографії⁷⁵. Знову ж таки, ці цифри можуть бути уточнені у подальших дослідженнях.

Як не дивно, значно більші розбіжності в літературі щодо обчислення чисельності чернігівських кадетів. Відразу можна відкинути цифру в 100 осіб, яку наводять Ветров і Донченко: вона явно занижена або стосується іншого періоду. В.Шелохаєв оцінив її чисельність у 231 особу⁷⁶, цю ж саму цифру назвала і Т.Демченко⁷⁷. Останні дані можуть бути зіставні з даними жандармського управління, котре приблизно оцінювало чисельність чернігівських кадетів у кілька сотень членів⁷⁸, але, швидше за все, у час найбільшого піднесення (весною-влітку 1906 року) членів партії було більше. Річ у тім, що відділів партії було, за нашими підрахунками, значно більше, ніж 5, їх нараховувалось близько 10 в губернії. Це наводить на думку, що й кількість членів партії наближалась до 400-450, в усякому разі не набагато менше, аніж октябристів. При цьому, правда, слід враховувати динаміку розвитку цих цифр, адже після заборони державним службовцям перебувати в рядах КДП її чисельність в губернії, за даними жандармів, значно зменшилась.

Цікаве питання про соціальний склад чернігівських організацій ліберальних партій. Щодо партії народної свободи, потрібно знову згадати, що вона будувалась на основі земських кіл та груп інтелігенції, об'єднаних союзами земців-конституціоналістів та «Союзом визволення». Це вже наводить на думку уточнити твердження О.Старинець, що чернігівська міська організація кадетів за соціальним складом була подібна до київської, і в ній, як узагалі в Україні, була представлена інтелігенція, кваліфіковані робітники, дрібні та середні верстви населення⁷⁹. Серед чернігівських кадетів робітників не виявлено, щодо цього вони поступались навіть октябристам, які зуміли провести свого виборщика від робітників фабрик Суразького повіту. На відміну від київської організації чернігівська налічувала чимало дворян, переважно пов'язаних із земством.

Але щоб не відриватись від фактів, наведемо перелік відомих нам членів партій кадетів та октябристів.

Глухівський повіт. Кадети: П.Трохименко - великий (за словами кореспондента «Десни») землевласник; О.Бургов – священик; Померанцев – священик; М.Філоненко-Бородич – лікар. Октябристи: П.Я.Дорошенко – поміщик (і лікар); М.Амосов – поміщик; П.Малченко – земський начальник, дворянин і, значить, поміщик; Боханов – купець; А.Кулаков – міщанин; соц. статус А.Бахмацького, Конопелька, Маринича і Кучеренка невідомий.

Козелецький повіт. Кадети: М.Левицький – лікар; А.Марголін – помічник адвоката; С. Балабуха - нотаріус; І.Висувень – селянин, гласний повітового земства.

Конотопський повіт. Кадети: М.Дементьев – вчитель; Рубісов – лікар; П.Кандиба – поміщик, голова земської управи; соц. статус Андрієнка невідомий.

Остерський та Сосницький повіти: члени обох партій невідомі.

Кролевецький повіт. Октябристи: М.П.Савицький – повітовий (Гомельський) предводитель дворянства.

Ніжинський повіт. Кадети: Є. Киселевич – адвокат; Галицький – лікар;

Гомоляко - козак. Октябристи: Ю.Глібов – поміщик.

Городнянський повіт. Кадети: М.Миклашевський – член окружного суду; С.Ренчицький – землевласник, голова земської управи; О.Кривцов – службовець губернської земської управи; М.Могілянський – адвокат; О.Чорний – технік (інженер).

Новгород-Сіверський повіт. Кадети: В.Жадкевич – міський голова.

Чернігівський повіт. По селах партійних осередків не було; про міські організації див. далі.

Борзнянський повіт. Кадети: К[очубей] – поміщик, земський начальник, Д.Терещенко – козак, солдат запасу, кореспондент «Киевского голоса».

Суразький повіт. Кадети: М.Соболев – інспектор технічного училища, М.Федотов – інженер, П.Юренев – інженер, начальник залізничної дільниці, Л.Певзнер – агроном і землевласник. Октябристи: М.Іскрицький – поміщик, П.Калиновський – голова земської управи повіту, Іванов-Єрмаченко - робітник.

Мглинський повіт. Кадети: М. Веріго – поміщик, земський начальник.

Стародубський повіт. Кадети: П.Куриленко – селянин, член повітової земської управи, гласний губернського земства⁸⁰.

Тепер проаналізуємо цифри. До числа 28 представників кадетських осередків з 10 повітів губернії входило 6 значних землевласників, які до того ж займали авторитетні посади, 1 агроном і землевласник, 2 священики, 4 лікарі, 5 юристів, 3 інженери, 2 службовці, 2 педагоги, 2 селян, 2 козаки (1 фактично міщанин). Отримані дані дають змогу внести великі поправки до висновків А.Білоуса, яка на основі аналізу кадетських груп Київщини вважала, що у складі повітових груп партії народної свободи переважали в основному службовці повітових земських управ, вчителі низових, початкових навчальних закладів, аптекарі, фельдшери тощо⁸¹. На Чернігівщині якраз навпаки, провідними діячами повітових осередків кадетів були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, які були обрані у виборщики від кадетів, працювали у земстві, тобто були співробітниками земських діячів партії народної свободи, які складали кістяк місцевих організацій партії. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови – все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, можна зважити на те, що загальний склад партійних груп та їх прихильників був строкатіший, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її найактивнішими і авторитетними діячами, що в основному підтверджує спостереження Т.Локотя, який писав ще 1906 року: «в конституційно-демократической партии, особенно в провинциальных ее отделах, совершенно естественно руководящее положение заняли представители именно земского, землевладельческого дворянства, не исключая даже предводителей дворянства и земских начальников»⁸².

На жаль, відомості преси надто скупі для характеристики керівного складу місцевих октябристів. З 10 відомих нам місцевих партійних активістів можна виділити 7 поміщиків, 1 купця, 1 міщанина, 1 робітника. Втім, навіть з цих даних очевидна перевага дворянства в рядах партії, а також те, що до октябристів на Чернігівщині тяжіли переважно представники середніх верств населення, менш зачеплених модернізацією, які зберігали традиційний побут і світогляд. Досить цікавим фактом є, з одного боку, популярність «Союзу 17 октября» серед певної частини робітників, чого не досягли кадети (можливо, це була спадщина приєднаної партії правового порядку), з іншого – відсутність духовенства.

Тепер поглянемо на чернігівську міську кадетську організацію, яка одночасно виступала керівною для губернії і через яку підтримувався зв'язок із ЦК партії. Її аналіз був проведений А.Білоус на основі жандармського донесення від 4 травня 1906 року, і на її висновки опирається у своїй статті О.Старинець. Серед 50 членів чернігівської міської організації дослідниця нарахувала 14 представників

інтелігентних професій, 24 службовців державних установ і 10 дворян-землевласників, що разом із аналізом інших міських організацій дало підставу стверджувати, що вони склалися із двох основних соціальних груп – інтелігенції та середніх і дрібних службовців⁸³. На нашу думку, при аналізі складу чернігівської міської організації кадетів слід врахувати декілька обставин, яким раніше не було надано належної уваги. По-перше, у списку донесення з 50 осіб ряд імен було закреслено, що ставить під сумнів їх перебування в рядах партії. Серед решти 32-ох названо М.Вороного і М.Коцюбинського, які, як відомо, не належали до кадетів, будучи близькими до соціал-демократичного руху, а М.Вороний взагалі був членом УСДРП. Ще троє не проживали в Чернігові, з них членство в партії Н.Вовк-Карачевського теж можна поставити під сумнів, оскільки у 1907 році він уже був народним соціалістом. Залишається 27 осіб, до яких додамо кадета З.Тарновського, службовця телеграфічного відділу земства. Розглянувши їх соціальний статус, ми знайдемо 7 юристів, 1 техника (Тарновський), 10 службовців земських установ, 2 державних службовців, 3 міських службовців (у т.ч. міський голова, директор та повірений міського банку) та 4 землевласників – гласних земства (в т.ч. голова губ. зем. управи і губ. предводитель дворянства), соціальний статус одного не з'ясований. Притому зауважимо, що не менше 12 членів організації належали до дворянського стану, а троє з них мали доволі високий ранг дійсного або статського радника. Однак невідомо, скільки з них були поміщиками і яку земельну власність мали.

Наведені дані слід враховувати при оцінці того факту, що до чернігівського комітету кадетів входило двоє з 12 найбагатших поміщиків, які перебували в лавах партії народної свободи (О.Муханов та О.Свечин), які мали змогу нести значні видатки на користь партії. З іншого боку, ясно, що верхівку губернської організації можна з точки зору соціально-професійного статусу характеризувати як чиновницьку, а з точки зору станової належності і майнового статусу - як поміщицько-дворянську, ці визначення не завжди суперечать одне одному.

Аналіз показує, по-перше, що групи службовців та юристів справді домінували в чернігівській міській організації кадетів, хоча не виключено, що частина їх володіла і земельною власністю; по-друге, чернігівських кадетів неможливо зарахувати до дрібнобуржуазного прошарку населення, навпаки, до них належали переважно забезпечені інтелігентні робітники і службовці середнього та вищого рангу. Взагалі, порівнюючи ці дані із активом повітових діячів партії, впадає в око вузькість соціального складу чернігівських кадетів та їх зосередженість навколо земських установ та юристів. Зокрема, не зовсім зрозуміла повна відсутність у лавах міської організації лікарів та вчителів. Можливо, донесення перерахували лише активних діячів партії, якими були на той час незалежні від влади юристи та земці, установи яких фактично стали штабом антиурядової пропаганди. Звертає на себе увагу і відсутність духовенства та міщан. Втім, останнє підтверджує той факт, що кадети на півночі Лівобережної України опирались переважно на прошарки населення, пов'язані з процесами модернізації суспільства та інтелектуальною працею, серед традиційних же суспільних верств кадетськими активістами були майже виключно дворяни. Якщо цей висновок сформулювати інакше, він буде звучати так: соціальна база представників КДП на Чернігівщині була народжена системою імперської вищої і середньої освіти та земським дворянством, установи якого стали організаційним центром скупчення членів партії. На противагу іншим губернським організаціям, особливо київській, помітна відсутність серед чернігівських кадетів підприємців і кваліфікованих робітників, домовласників (для яких ця власність була джерелом доходу), купців і фінансистів. Загалом дуже важко назвати чернігівських кадетів партією, що захищала інтереси буржуазії, та і взагалі буржуазною.

Через брак відомостей важко провести подібний аналіз чернігівської міської організації октябристів. Відомо, що значну частку її учасників становили державні службовці, зібрання яких 13 березня 1906 р. постановило приєднатися до «Союзу

17 октября». Це були переважно чиновники губернських установ та відомства міністерства внутрішніх справ. З огляду на те, що ці збори вирішили приєднатися до духовенства та купців Чернігова для проведення власних кандидатів, вірогідна участь в організації октябристів цих верств населення. Напевно, саме октябристами були кандидати, визначені цими зборами на вибори уповноважених від міщан Чернігова: гласний міської думи Мацко, протоієрей Шестеріков, директор реального училища Круковський, радник губернського правління Максимовський. На передвиборних зібраннях від імені октябристів виступали Остапенко, Неєлов.

Наведені дані виявляють досить слабенький зв'язок партії народної свободи із селянством. Вище вже говорилось, що залучення селянства до лав партії місцевий комітет ставив одним із головних завдань своєї роботи. Однак кадрів для цього було явно мало, до того ж кадети більше звикли орієнтуватись на освічену аудиторію. Жандармські донесення називають лише кількох осіб, що вели пропаганду серед селян: О.Кривцов, І.Соколовський, відомо також про пропаганду серед селян мглинського повіту М.Веріго⁸⁴; мабуть, намагались вести роботу й інші члени партії. Однак навряд чи можна назвати її ефективною. Селянський актив явно не був прихильний до ліберальних ідей політичного центру, схилиючись чітко наліво або чітко направо, що підтверджує соціальний склад як кадетів, так і октябристів.

Взагалі, соціальні зв'язки явно ускладнювали відносини адміністрації з партією кадетів. Останні визначались кількома факторами, що впливали як із позицій обох сторін, так і з фактичної обстановки в країні, котра, само собою, не збігалася ані з урядовими постановами, ані з кадетськими ліволіберальними ідейними установками. Кадети намагались діяти виключно легальними засобами і виступали за мирні перетворення. У той же час їхня позиція по запровадженню в країні, розбурханій революцією, конституційної монархії своїм неминучим наслідком мала зміну влади; більше того, у повсякденній діяльності місцеві кадетські лідери скрізь і всюди підтримували революційні зміни і були у постійному спілкуванні з лідерами революційних сил. Саме останньою обставиною можна пояснити часту плутанину в паперах Чернігівського жандармського управління. Наприклад, Неон Галімський, член губернського комітету кадетів, весною 1906 року характеризується жандармами як провідник соціал-революційної організації⁸⁵. Інший член комітету І.Соколовський працював над організацією в губернії осередків Всеросійської селянської спілки⁸⁶, котра, як відомо, була під сильним впливом есерів, а в 1907 році приєдналась до трудової групи. Секретар адвоката О.Саца займався протиурядовою агітацією серед гімназистів та єврейських робітників. У близьких стосунках із О.Мухановим, О.Свечиним та іншими членами комітету був організатор народно-соціалістичної партії в губернії В.Пахарнаєв, гідротехнік земської управи, який навіть виписував революційну літературу на гроші Муханова для розповсюдження⁸⁷. А ось характеристика ще одного члена губернського комітету кадетів М.Імшенецького: «хотя и именует себя «кадетом», но он безусловно принадлежит к Социал-Революционной партии»⁸⁸. До есерів зараховували жандарми також М.Веріга, земського начальника з Мглинського повіту, племінника відомої революціонерки К.Брешко-Брешковської⁸⁹.

Незважаючи на існування фактичного антиурядового союзу кадетів з поміркованими соціалістами (в якому, правда, кожна сторона мала власний інтерес), поліція і адміністрація не могла не рахуватись із високим соціальним статусом кадетських лідерів. Тому, наприклад, жодного члена кадетської партії за два революційні роки не було засуджено до ув'язнення. Виняток – І.Шраг та ще кілька депутатів Думи, - але вони були судимі не за місцеву діяльність, а як причетні до Виборзької відозви, до того ж ініціатива притягнення виходила з урядових кіл. Досить рідко до кадетів застосовували і виселення, до того ж репресії застосовувались до окремих членів, а не до організації в цілому. З іншого боку,

можна припустити, що адміністративний тиск сприяв висуненню до активу осередків КДП осіб із високим соціальним статусом і впливом, до яких влада ставилася з більшою повагою.

У свою чергу чернігівські кадети справді активно звинувачували уряд і його структури в усіх можливих гріхах. Класичний приклад останнього – газета «Десна», в будь-якому номері котрої можна було знайти матеріали про насильства чи зловживання адміністрації та поліції, натомість переглянувши 62 номери, автор не виявив жодної замітки, яка б зауважила принаймні порятунок поліцейським потопаючого. Цілковитою мовчанкою обходили кадетські газети Чернігова і революційні насилля та злочини, ратуючи водночас за політичну амністію «борцям за свободу».

Партія октябристів, щоправда, теж не мала однозначного ставлення до влади. Оскільки значна частина її членів як на місцях, так і в центральних органах вийшла із земського руху, традиційно опозиційного до уряду, то само собою, що вони з оглядкою дивились на цілий ряд заходів адміністрації і поліції. Неодноразово траплялись випадки, коли члени партії октябристів вимагали від поліції покинути передвиборні зібрання, іноді навіть всупереч закону (під час перших виборів 1906 року далеко не всі представники поліцейських органів встигли детально ознайомитись із новими юридичними нормами). Так, зокрема, було у Глухові⁹⁰. Скептичне ставлення до представників бюрократії виражав член губкому октябристів М.Савицький: «у нас на самые ответственные посты назначаются никому не годные чиновники»⁹¹. І якщо дуже часто, зокрема у виборчих кампаніях, доводиться бачити взаємне сприяння влади та «Союзу 17 октября», то на той час це швидше було єднанням проти спільного ворога – революції. Симптоматично, що після оголошення ЦК октябристів і А.Гучковим восени 1906 року відкритої підтримки урядовому терору від Союзу відійшла Партія мирного оновлення. До неї перейшов і дехто з чернігівських октябристів, наприклад, М.Іскрицький, що увійшов до її фракції в II Думі.

Таким чином, проголошення громадянських прав і свобод у жовтні 1905 року викликало до життя на території північного Лівобережжя декілька партійних організацій, які дотримувались ідеології лібералізму. Від початку в найсприятливішому становищі з-поміж них опинилась організація конституційно-демократичної партії, яка з'явилась першою і опиралась на підготовлену організаційну основу і кадровий кістяк. Помітним, але короткочасним виявилось зростання партії правового порядку. Торгово-промислова партія заснувала свої структури у північних повітах краю, але не змогла широко розгорнути діяльність. Натомість поступово нарощував і чисельність, і присутність у політичному житті губернії «Союз 17 октября».

Партійні осередки ліберальних партій охопили майже всі повіти губернії, але навіть під час підйому своєї діяльності вони включали максимум 1-1,5 тис. осіб, що свідчить про слабку популярність ліберальних ідей серед населення. Аналіз соціальної бази цих партій, попри певну неповноту, показує, що прихильники лібералізму рекрутувались переважно з-поміж вищих і середніх прошарків населення, причому якщо до кадетів тяжіли в основному представники інтелектуальних вільних професій та службовці, то до праволіберальних організацій – чиновники, поміщики і частково представники традиційних соціальних верств (міщан, купців). Як для кадетів, так і для октябристів земські і частково міські установи (та їх співробітники) являлись організаційною базою у розбудові партійних структур. Це пояснює причини змагання за вплив на місцеве самоврядування, у ході якого домінування представників КДП та їх нечисленних союзників зліва протягом 1906-1907 рр. поступово змінилось перевагою їх праволіберальних суперників.

Фактично всі ліберальні партії не користувались особливою популярністю серед багатотисячної селянської маси. У той же час, на відміну від кадетів, праволіберальні партії досягли невеликих успіхів серед робітників (яких, однак,

в губернії було небагато). Верхівка ж кадетських і октябристських організацій мало відрзнялася за соціальним статусом як у Чернігові, так і на місцях.

Незважаючи на досить консолідовані дії партійної організації КДП, у ній можна помітити співіснування різних груп і точок зору, зокрема, на українське питання, як і щодо тактичної діяльності в краї. У цілому значна частина чернігівських кадетів підтримувала або лояльно ставилась до українських національних вимог, що уможливило підтримку їх організації з боку частини місцевої української інтелігенції, об'єднаної в УРДП.

Порівняно з кадетами, праволіберальні партії були менш активні в інформаційному полі, їхні організації не випустили жодної власної газети.

Незважаючи на подібні риси в ідеології, соціальній та організаційній основі чернігівських ліберальних об'єднань, вони різко розійшлися у питанні ставлення до революційного руху. Кадети від самого початку активно його підтримували, налагодили постійні й тісні контакти з найпоміркованішим крилом соціалістичних партій, що частково впливало з традиції співпраці в земських установах. Інші ліберальні організації навпаки активно протидіяли революції, хоча й до існуючої влади ставилися стримано, вважаючи необхідним її реформування.

Ця обставина була визначальною у ставленні адміністрації до ліберальних партій краю. Влада мала власну позицію і бачення ситуації в країні і, ясна річ, не могла змиритися з діяльністю кадетів, лідер яких, О.Муханов заявляв у кінці 1905 року, що «був революціонером усі минулі 12 місяців»⁹². Імперський уряд ясно усвідомлював, до здобуття влади прокадетською Думою означатиме продовження і поглиблення політичних і соціальних потрясінь у країні, повторний вихід на політичну арену радикальних революційних сил, повстання яких щойно вдалось придушити. Виходячи з цього, адміністрація краю вживала заходи до протидії кадетській пропаганді, у той час як праволіберальні партії користувались лояльним ставленням і свободою дій. Втім, хоча консолідація і партійні структури останніх зростали, результати виборів до II Думи показали, що октябристи все ще поступаються в умінні політичної боротьби своїм суперникам зліва.

Проте політичні технології виборних кампаній на Чернігівщині – тема для нового дослідження. Так само, як потребують подальшого вивчення і з'ясування питання соціальної бази праволіберальних партій, ставлення їхнього активу до національного і земельного питання. Досі мало уваги зверталось на проблеми взаємодії «Союзу 17 октября» з промонархічними організаціями, що діяли в губернії. Варті висвітлення також програмні дискусії кадетських провідників краю з приводу соціально-економічних реформ. Потребує доповнення і джерельна база для вивчення діяльності праволіберальних організацій Чернігівщини. Залишається актуальним дослідження «зворотної реакції» - ставлення широких мас населення краю до ліберальних партій лівого і правого крила. Думаємо, ці проблеми регіональної історії знайдуть свого дослідника.

Джерела та література:

1. Наумов Сергій Олександрович. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. - лютий 1917 р.) / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х. : ХНУ, 2006. – 344 с. : рис.

2. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб,1914.

3. Белокопский И.П. Земство и конституция. – М.,1910. – 184 с.

4. Шацлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 рр. Организация, программы, тактика. – М.: Наука, 1985. – 347 с. ; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.,1983.; Його ж. Партия октябристов в период первой русской революции. – М.,1987.; Його ж. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С. 96-142.; Його ж. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.143-183.

5. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907

гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) //История СССР. – 1990. - №4. – С.71-88.

6. Демченко Т, Рубіс І. Вибори до І та ІІ Державних дум Росії на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. - №3.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Депутати Першої Державної думи Росії – посланці чернігівського селянства // Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції. – К.-Ніжин, 1997. – С.148-152.

7. Демченко Т.В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66с.

8. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.) – Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – К.,1993. – 217с.

9. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. - №6. - С. 37-46.

10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) /Малик Я.Й., Вол Б.Д, Гелей С.Д. та ін.: Навч. посіб. - Львів: Світ, 2001. - 296 с.; Політична історія України. В 6-ти тт./ Редкол.: І.Ф.Курас та ін. – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 рік). – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

11. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця XIX ст. – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.1999. – 247 с.

12. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.) – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: вид-во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.

13. Напр., Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с., илл.

14. Локоть Т.В. Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы. – М.: Польза, 1906. – 368 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг.: Огни, 1916. – 251 с.

15. І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – 163 с.

16. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября 1905 г. – Спб, 1905. – 14 с.

17. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648с.; Партия Союз 17 октября. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. В 2-х томах. / Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905 -1907 гг. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. - 408 с.

18. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября... - С. 5,12

19. Старинець О. Виникнення організацій ... - С.37.

20. Либеральное движение в России... - С. 444-445, 471.

21. Там само. – С. 452, 463.

22. Білоус А.О. Діяльність ... - С. 80.

23. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 43.

24. Конституційно-демократическа партія. Съезд ... - С. 13-14.

25. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб, 1914. – С. 167-168.

26. Там само. – С.169; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 428.

27. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 6,8.

28. Цит. за Общественное движение в России ... - С. 200.

29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 579. – Арк. 287 і зв.

30. Там само. – Арк. 291.

31. Там само. – Од. зб. 1124. – Арк. 371. Всього на станції працювало близько 400 осіб.

32. Там само. – Арк. 263-265.

33. Хижняков В.М. Воспоминания... - С. 235-236.

34. Є всі підстави припустити, що утворені восени комітети для виборів до думи не розпалися протягом зими, а перейшли фактично під контроль кадетів, прихильники яких на той час склали більшість у земстві. Про це опосередковано свідчить В.М.Хижняков, стверджуючи, що комітети уже створювались із метою підготувати обрання в думу осіб, які б проводили в думі постанови з'їзду 15 вересня 1905 року; а далі у спогадах він говорить: «Состав депутатов от черниговской губернии в первой Государственной Думе показывает, что эти комитеты сделали свое дело» - Див. Хижняков В.М. Воспоминания ... - С. 237.

35. ЦДАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб. 892. – Арк. 2.

36. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – С. 20.; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могиланського) // Сіверянський літопис. – 1999. - №4. – С. 137.

37. Десна. – 1906. - №1. – С. 3; №5. – С. 3.
38. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
39. Десна. – 1906. – №5. – С. 3-4; № 7. – С. 3; №16. – С. 3.
40. Десна. – 1906. - № 4. – С. 4.
41. Шелохаев В.В, Численность и состав кадетской партии... - С. 129.
42. Там само. - № 5. – С. 3.
43. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
44. Десна. – 1906. - № 6. – С. 3.
45. Десна. – 1906. - № 13. – С. 2.
46. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
47. Там само.
48. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
49. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.482. – Арк. 77.
50. Десна. – 1906. - №8. – С. 3.
51. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания 1900-1909 годов. – Т.1./Сост. .М.Хижняков. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 25-26.
52. Там само. – С. 28.
53. Там само. – С. 84-85.
54. Там само. – С. 87.
55. Десна. – 1906. - № 55. – С. 4.
56. Десна. – 1906. - № 31. – С. 3.
57. Утренняя заря. – 1906. - № 14. – С. 4.
58. Черниговское слово. – 1906. - №3. – С. 3.
59. Десна. - № 50. – С. 2.
60. Десна. - № 31. – С. 4; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства... – С.137.
61. Утренняя заря. – 1906. - №13. – С. 1.
62. Десна. - № 36. – С. 4.
63. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 1-2.
64. Десна. – 1906. - № 51. – С. 2.
65. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 2.
66. Утренняя заря. – 1906. - №26. – С. 2.
67. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 560. – Арк. 136.
68. Там само. – Од.зб.557. – Арк. 226-227.
69. Утренняя заря. – 1906. - №35. – С. 3.
70. Утренняя заря. – 1906. - №27. – С. 2.
71. ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.1. – Од.зб.1161. – Арк. 40.
72. Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.780. – Арк. 1-2.
73. Напр., ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.385. – Арк. 4.
74. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России... - С. 78.
75. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України ... – С. 35.
76. Шелохаев В. Численность и состав кадетской партии ... - С. 129.
77. Демченко Т. В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини... - С. 22.
78. ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп.1. – Од.зб.892. – Арк. 3.
79. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 44.
80. Список складено на основі наступних матеріалів: Десна. – 1906. - №№ 1-16,20; Черниговские губернские ведомости. – 1906. – 13 апреля; ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 482.
81. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 90-91.
82. Локоть Т.В. Первая Дума... - С. 34.
83. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 92-93; Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії ... - С. 44.
84. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.574. – Арк. 24; Од.зб. 1328. – Арк. 179 зв.
85. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.369. – Арк. 14.
86. Там само – Од.зб.574. – Арк. 24.
87. Там само. – Од.зб.655. – Арк. 17.
88. Там само. – Арк.14.
89. Там само. – Од.зб.1328. – Арк. 179.
90. Десна. – 1906. - №5. – С. 4.
91. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 131.
92. Цит. за Старинець О. Виникнення організацій ... - С. 43.